

“Dilde En Az Çaba İlkesi” Üzerine

Hasene AYDIN*

Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa

*Sorumlu Yazar
hasenek@uludag.edu.tr

Özet

En yetkin iletişim aracı olan dil, sistemli çalışmasını bazı kurallarla örülmüş olmasına borçludur. Bu kurallardan biri de “en az çaba ilkesi” terimiyle ifade edilmektedir. “Dilde tutumluluk, dil ekonomisi” gibi adlarla da bilinen bu ilkeye göre, gereksiz yapılardan, tekrarlardan kaçınmak; sözü dolaysız ve ekonomik ama etkili biçimde söylemek gerekmektedir. Çünkü iletişimde en kısa yoldan hedefe ulaşmak esastır. Türkçede de dilde ekonomi sağlamak, zamandan ve emekten tasarruf etmek için pek çok yöntemin benimsendiği görülür. Bu amaçla, örneğin, sıfır tekrar yoluyla gereksiz birimler derin yapıda bırakılır ya da eksik tekrara başvurulur daha kısa birimler tercih edilir; alıcının bildiği tanımlı birimler kullanılır; kimi bilgiler, dil dışı göndermeler devreye sokularak sezdirilir; deyim ve atasözlerinden yararlanılır; konuşmada ve yazıda bazı ses olaylarıyla kısaltmalara gidilir; kimi zaman sözcükler, yerlerini eklerle bırakır; kimi zaman da ekler düşer. İşte bu çalışma, her dilde doğal biçimde gerçekleşen en az çaba ilkesinin dilimizde nasıl işletildiğine, tasarruf adına Türkiye Türkçesinin, kurallar çerçevesinde, hangi yöntemlere başvurduğuna değinerek dil ekonomisini açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: En az çaba ilkesi, dil ekonomisi, eksilti.

Abstract

Language which is the most competent communication tool owes its systematic working to some rules. One of these rules is “the least effort law”. It is also known with the names such “zipf’s law, economy of language”. According to this law people who use the language should avoid from unnecessary structures and repetitions and say the word direct and economical but effectively. Because to reach the target from the shortest path is essential in communication. Many methods are adopted for providing economy in language, saving time and effort in Turkish too. For example unnecessary units are left in deep structure by zero repeat or shorter units are preferred by lacking repeat; defined units which are known by receiver are used; some informations are adumbrated with non-linguistic references; idioms and proverbs are used; some abbreviations are made with some sound events in speech and writing; sometimes words give place to affixes; sometimes affixes drop. This study aims to explain the economy of language referring how does the least effort law work which occurs natively in all languages in our language and which methods are referred in Turkey Turkish in the interest of saving within the frame of the rules.

Keywords: Least effort law, economy of language, ellipsis.

GİRİŞ

En yetkin iletişim aracı olan dil, sistemli çalışmasını bazı kurallarla örülmüş olmasına borçludur. Bu, dilin doğasında vardır. Her dil, geliştirmiş olduğu kurallar çerçevesinde iletişim olanağı sunar. Söz konusu kurallardan biri de “en az çaba ilkesi”dir. Korkmaz’ın “Konuşma sırasında zamandan ve emekten tasarruf ederek kolaylık sağlamak amacıyla ses düşmesi, ses benzeşmesi, ses ve hece kaynaşması (Contraktion) gibi olaylara yol açan kural.” (Korkmaz 2003: 84) biçiminde sadece konuşma dilindeki ses olayları çerçevesinde gerçekleşen bir kural olarak tanımladığı en az çaba ilkesi, yazı dilinde de pek çok biçimde kendini göstermekte ve dilin bütününe ilgilendirmektedir. Martinet, “Dilsel evrime, insanın bildirişimsel gereksinleriyle / anlıksal ve fiziksel etkinliğini en aza indirme eğilimi arasındaki çatışmanın yön verdiği söylenebilir. Başka düzlemlerde olduğu

gibi, burada da insan davranışı en az çaba yasasına uyar: Bu yasa uyarınca ancak benimsediği amaçlara ulaşabileceği ölçüde çaba harcar.” (Martinet 1985: 152-153) diyerek insanın diğer davranışlarında olduğu gibi dilsel etkinliğinde de en az çaba ilkesinin geçerli olduğunu belirtir. “Dilde tutumluluk, dil ekonomisi” adlarıyla da bilinen bu ilkeye göre, söylenmek isteneni en kısa yoldan, gereksiz kullanımlardan kaçınarak vermek esastır. Dolayısıyla iletişimi kolaylaştırmak adına kimi zaman anlatımda çeşitli yollarla yapılmış bazı kısaltmalara gidildiği görülür. Doğan, iletişimde gereksiz birimlere yer olmadığını “(...) bildirişim kuramsal olarak ‘maliyet’ esasına dayanmaktadır ve konuşucu, dinleyiciyi gereksiz hiçbir zihinsel çabaya sokmamak durumundadır.” (Doğan 1994: 197) biçimindeki sözleriyle açıklamaktadır.

“En az çaba ilkesi”ni uygulamanın pek çok yolu bulunmaktadır ama bu ilke, özellikle bazı birimlerin yüzey yapıda kullanılmaması yöntemiyle işlemektedir. Üstünova da bu durum için şunları söyler: “İletişimde zamandan tasarruf, dilin tekrardan hoşlanmayı, en az çaba ilkesi gibi nedenler, anlatım kısalığına yol açmaktadır. Yazarın / konuşanın, okuyanın / dinleyenin bir şeyler bildiğini, dikkatle okuduğunu / dinlediğini düşünmesi, kimi birimlerin cümleden atılmasına, düşürülmesine neden olmaktadır.” (Üstünova 2002: 169) Buradan da anlaşıldığı gibi, en az çaba ilkesi gereği bazı düzenlemeler yaparken dilin iletişim yönünün aksamamasına, kişiler arasında bağlantının sağlanmasına dikkat edilmelidir.

En az çaba ilkesi, her dil için doğal bir durumdur. Peki, Türkçede bu ilke nasıl işletilmekte, dilde tasarruf adına hangi yöntemlere başvurulmaktadır? İşte bu çalışma, söz konusu soruya cevap aramakta ve Türkçenin en az çaba ilkesini işletme yollarını irdelemektedir. Bu yollar, şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Gereksiz tekrarlardan kaçınma (sıfır tekrar – eksik tekrar)
2. Sözcük yerine ek kullanımı
3. Ek düşümü
4. Tanımlı birimler kullanma
5. Dil dışı göndermeler
6. Deyimler / atasözleri
7. Ses olayları

Gereksiz tekrarlardan kaçınma (sıfır tekrar – eksik tekrar)

Bazı birimlerin dilin yüzey yapısında kullanılmayıp derin yapıya bırakılması anlamına gelen sıfır tekrar (eksilti), en az çaba ilkesi çerçevesinde gerçekleşen durumlardan biridir. Balyemez, bunu “Eksiltinin ortaya çıkmasındaki asıl sebep az söz ile daha çok şey anlatma gayretine bağlı olan ‘az çaba kuralı’ ve tekrara düşmek endişesidir. Bu nedenle her dilde, o dilin kendine özgü kurallarına bağlı olarak ortaya çıkan ya da sınıflandırılan eksiltiler vardır.” (Balyemez 2010: 153) sözleriyle açıklamaktadır. Eksilti adı verilen bu tekrar türünde, derin yapıda bırakılan birimler, gereksiz tekrar adıyla adlandırılan, yüzey yapıda kullanılmamasının anlam karışıklığı ya da bulanıklığı yaratmadığı, alıcının çözebildiği yapılarıdır. Sıfır tekrar konusuna yönelik olarak Üstünova, “Konuşanın, dinleyenin bir takım şeyleri bildiğini, konuşmayı dikkatle dinlediğini sanması ve duyduklarını doğru yorumlayabileceğini düşünmesi, konuşmalarda kimi birimlerin atlanmasına, düşürülmesine, yarım bırakılmasına yol açmaktadır. Bütün bunlara rağmen anlatımın gerçekleştiğini, iletişimin sağlandığını söyleyebiliriz. Ancak anlam bütünlüğünü bozmadan, cümlelerin bazı öğelerinin düşürülmesi ile oluşan eksiltili yapılarla iletişim sağlanmaya çalışılmaktadır.” (Üstünova 1999: 94) demektedir. Bu sözler de gösteriyor ki yüzey yapıdan atılan birimler, iletişimi aksatmamakta; en kısa ve kolay yoldan iletişimin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Çünkü “(...) bunlar sadece yüzey yapıdan atılmıştır. Derin yapıda varlıklarını korumaktadırlar. Söylenmeseler bile, iletişim anında zihinde anlam olarak yüzey yapıdaki boşluğu tamamlarlar.” (Üstünova 2002: 41)

Türkçede etken çatılı eylemlerin kurduğu cümlelerde yüklem, içinde bir ekle temsil edilen dilbilgisel özneyi barındırır. Bu birimin göndermesi, sözlüksel özneyedir. Türkçede, özel bir nedeni yoksa birinci ve ikinci kişi zamirleri

cümlede kullanılmaz, derin yapıya bırakılır. Çünkü bu kişiler, yüklemde birer ekle belirtilmişlerdir ve “*ben, sen, biz, siz*” zamirlerinin yerine başka hiçbir dil birimi gelemmez. Üçüncü kişilerdeyse “*o*” ve “*onlar*” zamirleri, canlı cansız tüm varlıkların yerine kullanılabilirler için sözlüksel öznenin yüzey yapıda yer alması zorunludur. Türkçedeki bu özne atma eğiliminin gerekçesini Üstünova, “Dilin emekten, zamandan tasarruf etmek istemesi ve estetik değerlere olan düşkünlüğü, yani tekrarları sevmemesi buna yol açmaktadır.” (Üstünova 2005: 86) sözleriyle açıklar. “*Yarın Ankara’ya gideceğim.*” cümlesini duyan herkes, bunu “*Ben’ yarın Ankara’ya gideceğim.*” biçiminde algıladığından “*ben*” öznesinin yüzey yapıda kullanılmasına gerek kalmamaktadır.

Birinci ve ikinci kişilerle ilgili olan bu durum, aynı şekilde tamlayanı zamirlerle kurulan iyelik öbeklerinde de tamlayanın düşürülmesi biçiminde görülmektedir. Bunun nedeni de tamlanandaki iyelik ekinin sadece bu kişilere gönderme yapmasıdır. Yani “*evim*” yapısı, herkesçe “*benim evim*” biçiminde anlaşıldığı için en az çaba ilkesini yaşatmak adına -özel bir nedeni yoksa- tamlayanın derin yapıda bırakılması gerekmektedir. Aksi hâlde bu, gereksiz tekrar sayılarak dil kirliliği yaratan bir unsur olarak algılanacaktır.

Ortak öge kullanımında da sıfır tekrara başvurulduğu görülmektedir. Cümlelerde aynı öğeden kullanıldığında bu öge, bir kere söylenir; diğerlerinde derin yapıya bırakılarak varsayılır. Aşağıdaki örnekte birinci cümlede yüklem (*istiyorum*), ikinci cümledeyse zaman zarfı tümleci (*eve gidince*) ortak kullanıldığından sıfır tekrarla derin yapıya bırakılmıştır.

“*Eve gidince yemek yemek, televizyon seyretmek istiyorum.*”

1. *Eve gidince yemek yemek istiyorum.*
2. *Eve gidince televizyon seyretmek istiyorum.*

Cümle öğelerinde görüldüğü gibi tamlamalarda da ortak kullanım söz konusu olduğunda sıfır tekrardan yararlanılır. “*Oya’nın ayakkabıları ve çantası, uyumlu görünüyordu.*” örneğinde özne, “*Oya’nın ayakkabıları ve Oya’nın çantası*” biçiminde iki ad tamlamasından oluşmuş bir bağlama öbeğidir. Bu öbekte tamlayanlar ortak olduğundan ikinci ad tamlamasında tamlayan (*Oya’nın*), derin yapıya bırakılmıştır. “*Bu kalem, benim olsun.*” örneğindeyse ortak kullanılan tamlanan eksiltisi görülmektedir. Cümlede “*kalem*” sözcüğü bir kere verilmiş ve “*benim kalemim*” iyelik öbeğinde gereksiz tekrarı önlemek adına tamlanan (*kalemim*) yüzey yapıya çıkarılmamıştır: “*Bu kalem, benim kalemim olsun.*”

“*Önce*” ve “*sonra*” sözcükleriyle kurulan yapılarda da en az çaba ilkesinin izleri görülmektedir. Bu birimler, birbirinin tamamlayıcısıdır. Yani “*önce*”nin olduğu yerde “*sonra*”, “*sonra*”nın olduğu yerde de “*önce*” vardır. Bu durum, çoğu zaman dilde tasarruf adına sözcüklerden birinin derin yapıya bırakılmasına yol açar. Genellikle “*önce*” sözcüğü, yüzey yapıya çıkarılmaz; “*sonra*” verilerek “*önce*”nin varlığı hissettirilir. Dili kullanan herkes “*sonra*”nın önüne “*önce*”yi yerleştirebilmektedir. Buna göre iletişimde “*Eve geldim, sonra yemek yedim.*” biçimindeki bir ifade, “*Önce eve geldim, sonra yemek yedim.*” olarak anlaşılacaktır. ²

En az çaba ilkesiyle ilgili durumlardan biri de soru-cevap cümlelerinde karşımıza çıkmaktadır. Soru ve cevap cümleleri,

1 Koyu yazılanlar, derin yapıda kalan dil birimlerini göstermektedir.
2 Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, Kerime (2008), *Türkiye Türkçesi - Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul: Kesit Yayınları.

birlikte bir bütün, bir bağlam oluşturduğu için sorudaki bazı birimlerin cevap verirken atıldığı görülmektedir. Çünkü bu cümleler, karşılıklı konuşma anında bağlam içinde değerlendirilmektedir: Bu konuda Üstünova, şunları söyler: “‘Sınavınızı ne zaman yapacaksınız?’ sorusuna verilen ‘Yarın.’ cevabı, eksilteli bir yapıdır ve yalnız zaman zarf tümlecinin yerini tutmaktadır. Cümle olmanın koşulu olarak değerlendirdiğimiz kurucu öğeler, görünürde yoktur. Ancak soru cümlesinde verilmiş, dilin ekonomik düzeneği nedeniyle cevapta derin yapıda bırakılmıştır. Yüzey yapıya çıkmayan eksilteleri tamamladığımızda cevap cümlesinin ‘Sınavımı yarın yapacağım.’ biçiminde oluştuğu gözlenmektedir.” (Üstünova 2004: 426) Aynı şekilde dilde tasarruf adına “*evet, hayır*” birimlerinin kullanıldığı cümlelerde bu birimler, cevap cümlelerinin yerini tutmaktadırlar:

- *Ayşe beni aradı mı?*
- *Hayır. (= Ayşe seni aramadı.)*

- *Sinemaya dün mü gitmiş?*
- *Evet. (= Sinemaya dün gitmiş.)*

Geleneksel dil bilgisinde genellikle “kısaltma grubu” olarak verilen yapılarda da en az çaba ilkesi gereği bazı düşmeler, eksilteler görülmektedir. Kimi kaynaklarda, “*doğayla baş başa (olan) bir Gülsarı*” (Akbal 1999: 72), “*tahtadan (yapılmış) at*” örneklerinde görüldüğü üzere düşmüş bir eylemsinin varlığından söz edilir. Dolayısıyla bunlarda da dilde tasarruf adına kısaltma yapıldığı söylenecek söz konusu öbeklere “kısaltma grubu” adı verilir. Özkan, bu gruplar konusunda “Genellikle kullanım sıklığı, söyleyiş kolaylığı, az çaba yasası, dilde tutumluluk gibi birbirleriyle bağlantılı sebepler nedeniyle kısaltma gerçekleşir, unsurlar birleşir, grup anlamsızlaşmaz.” biçiminde açıklama yapmaktadır. (Özkan 2004: 138) “*Cana yakın (olan), kendinden emin (olarak), gözden irak (olan)*” gibi yapılar da sıfır tekrar yoluyla derin yapıda bırakılmış eylemsiler nedeniyle kaynaklarda “kısaltma grubu” olarak incelenmektedir.³

En az çaba ilkesi gereği gerçekleşen sıfır tekrar örneklerinden biri de yine kısaltma yoluyla elde edilmiş bazı kalıp yapılarda görülmektedir. Bu yapılarda birimlerin birinin atılması, anlamı değiştirmez. “*Öğlen İskender yedim.*” diyen birinin “*İskender kebabı*” yediği açıktır. Birini yolcu ederken söylenen “*güle güle*” yapısı da “*Güle güle gidiniz.*” cümlesinin, kısaltılmış hâlidir. Bunun gibi “*günaydın, baş üstüne, sırt sırta, eller yukarı*” gibi kalıplaşmış yapılar da en az çaba ilkesiyle ortaya çıkmış kısaltma gruplarıdır.⁴

Üstünova’nın ayrıntılarıyla incelediği olduğu “bak-” eylemiyle kurulu bir cümle tipinde de dilde tasarruf yapmak

adına derin yapıya bırakılmış birimler yer almaktadır.⁵ Bu cümle türünde “*Baktım Osman belirmiş.*” (Akbal 2002: 19) örneğinde olduğu gibi yüzey yapıda bir cümle görünmesine rağmen aslında iki cümle kurgulanmış ancak ikinci cümle yüklemi derin yapıya bırakılmıştır. Burada söylenmemiş bir “*gör-*” eylemi vardır. Yani Osman’ın belirmesi, bakmanın sonucunda görülen şeydir. Dolayısıyla bu yapıdan anlaşılan şudur: “*Baktım [ve gördüm ki] Osman belirmiş. (Baktım ve Osman’ın belirmediğini gördüm.)*” “*Baktım*”dan sonra gelen kısım, baktıktan sonra görüleni işaret ediyor. Dolayısıyla cümleler şöyledir:

1. *ben baktım*
2. *ve ben gördüm ki Osman belirmiş*

Verici, burada “*gör-*” eylemini söylememiş olsa da alıcı, bunu eksilteleri tamamlanmış biçimde algılar. Çünkü “*bak-*” eyleminden sonra söylenenin, görülen ya da anlaşılan şey olduğunu bilir. Dolayısıyla verici de alıcının çözebileceği bu bilgiyi yüzey yapıda verme yoluna gitmemiştir.

Bu cümleye benzer bir durum da “*ama*” bağlacıyla bağlanan “*Geçen hafta size gelecektim ama işlerim o kadar yoğun ki.*” ifadesinde görülmektedir. Burada gelme işinin yapılamadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu ifade, yüzey yapıya taşınmamıştır. “*Ama*” bağlacı, burada karşıt iki birimi bağlamaz. Oysa burada “*Geçen hafta size gelecektim ama gelemedim çünkü işlerim o kadar yoğun ki.*” biçiminde bir yapı vardır. Yüzey yapıda “*ama*”dan sonraki kısım, gelememeyi değil gelememenin gerekçesini anlatmaktadır.⁶ Bu, alıcı için bir ipucudur. Alıcı, buradan hareketle kişinin gelemediğini rahatlıkla anlayabilmektedir. Bu da Türkçenin anlatım yollarının zenginliğine işaret eder.

Dilde gereksiz tekrarlardan kaçınmanın bir yolu da eksik tekrar denen, gösterilenleri aynı birimleri kullanmak yoluyla yapılan tekrardır. Bu tekrar çeşidinde aynı gönderenin farklı birimlerle anlatılması sonucu, tekrar yapıldığı gizlenmekte ve dilin estetik boyutuna zarar verilmemiş olmaktadır. Günay da gönderim konusuna değinirken “Bu tür yapılar bağlamsal bir durumu ilgilendirir ve sıralı tümcelerde dil ekonomisi adına yapılır.” (Günay 2007: 76) der. “*Zeynep, annesine sıkı sıkı sarıldı ve onu çok sevdiğini söyledi.*” örneğinde “*annesine*” ve “*onu*” birimleri, aynı kişiye gönderme yapmaktadır. İkinci cümlede, aynı birimi bir daha kullanmamak adına “*o*” zamiri tercih edilmiştir. Aksi hâlde kulağa hoş gelmeyen şöyle bir cümle kurulacaktı: “*Zeynep, annesine sıkı sıkı sarıldı ve annesini çok sevdiğini söyledi.*” Böylelikle dildeki estetiğin korunmasının yanı sıra sekiz sestene oluşan “*annesine*” sözcüğünün yerine üç sestene oluşan “*onu*” zamiri kullanılarak en az çaba ilkesine uygun davranılmış olmaktadır.

Yine bağlam çerçevesinde değerlendirilecek bir durum da bazı birimlerin uzun uzun anlatılması yerine onların yerine kullanılacak daha kısa ve net ifadelerin tercih edilmesidir. Örneğin Ege ve Mert adlı iki arkadaş, 10 Haziran 2010 Çarşamba günü konuşmakta ve ertesi gün Bursa’daki

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Boz, Erdoğan (2009), “+{A} Durum Biçimbirimi (Sözdizimsel Bir İşlev Olarak) Adları Adlara Bağlayabilir mi?”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 (27-28 Ağustos 2007), Bildiri Kitabı*, C. 1, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları. / Karahan, Leyla (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları / Ergin, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, / Altun, Ergün (2004), “Türkiye Türkçesinde Kısaltma Gruplarıyla Kurulan İç İçte Yapılar ve Sıralama Öbekleri”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1 (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: TDK Yayınları vb.

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Özkan, Abdurrahman. 2004. “Türkiye Türkçesinde Kısaltma Grupları”, *Araştırmalar – İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 11, / Ergin, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım,

5 Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, Kerime (2009), “‘Bak-’ Eylemiyle Kurulu Eksilteli Cümle Türü Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3.

6 Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, Kerime (2009), “‘Bak-’ Eylemiyle Kurulu Eksilteli Cümle Türü Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3.

Şehir Kütüphanesine gitmeyi planlamaktadır. Ege, “*Yarın kütüphaneye gidince eski gazetelere de bakalım.*” dediğinde Mert, Ege’nin sözlerindeki “*yarın*”ın 11 Haziran 2010 Perşembe gününü, “*kütüphane*” biriminin de Bursa Şehir Kütüphanesini eksik tekrar yoluyla işaret ettiğini anlar. Çünkü Mert, o ortamın ve konuşmanın bir parçasıdır. Böylelikle birer sözcük kullanılarak “11 Haziran 2010 Perşembe günü”, “Bursa Şehir Kütüphanesi” gibi uzun yapılardan kaçınılmış ve daha kısa yoldan iletişim sağlanmış olmaktadır. “İstanbul Boğazi” yerine “Boğaz, Köprü” vb. sözcüklerin kullanılması da söz konusu durumla aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Sözcük yerine ek kullanımı

İletişimi daha kısa yoldan sağlayan bir başka yöntem de bazı sözcükleri ekleştirme ya da sözcüklerin yerine onları karşılayabilecek ekler kullanmaktır. Örneğin “*ile*” ve “*ise*” sözcükleri, günümüzde ekleşme eğilimindedir. “*Araba ile*” ve “*arabayla*” ifadelerinin söyleyişlerindeki zorluk ve kolaylık açıkça fark edilmektedir. “*Araba ile*” derken kalın a ünlüsünden sonra ince i ünlüsüne geçişte yaşanan zorluk, “*arabayla*” sözcüğünde ortadan kalkmaktadır. Aynı durum, “*ise*” için de geçerlidir: *yasa ise / yasaysa*. Bu durumda ses aygıtını yormayan kullanım tercih edilmelidir.

Öte yandan bazı edatların da eklerle karşılanabildiği görülmektedir. Üstünova, konuyla ilgili olarak “*kadar*” edatında görülen durumu “O kadar yemek ziyan oldu. / Bu kadar torbayı kim taşıyacak? / Ağırlığı kadar altın istemişler. / Boyun kadar oğ(u)lundan utanmalısın.” (Üstünova 2008: 357-358) örneklerini verdikten sonra şöyle açıklar: “Kadar yerine {-CA} eki de kullanılabilir. {-CA} eki, iki kavramı karşılaştırırken geldiği ada adın niteliğine yakın, ona denk, eşit sayılabilecek nitelik yükler. Benzerlikte eşitlik işleviyle örtüşüğünden dilde ikili kullanımlar görmek mümkündür. Dilin zamandan ve emekten tasarrufu, bir başka deyişle en az çaba yasası, kadar edatı yerine {-CA} ekinin kullanıma çıkmasına neden olur. Dolayısıyla yukarıdaki cümleler, ‘Onca yemek ziyan oldu.’, ‘Bunca torbayı kim taşıyacak?’, ‘Ağırlığınca altın istemişler.’, ‘Beni bekar mı sandın? Boyunca oğlum var.’ biçiminde de ifade edilebilir.” (Üstünova 2008: 361) Üstünova’nın verdiği örneklerde “*o kadar yemek = onca yemek*”, “*bu kadar torba = bunca torba*”, “*ağırlığı kadar altın = ağırlığınca altın*”, “*boyum kadar oğlum = boyumca oğlum*” denklilikleri görülmektedir. “İçin” edatında da aynı durum söz konusudur: “*kardeşim için oynayacak = kardeşime oynayacak*”, “*Bunu ev için aldım. = Bunu eve aldım.*” (Üstünova 2008: 346)

“*Yemek pişirme konusunda üstüne yok.*” örneğinde, cümlelerin “*Yemek pişirmekte üstüne yok.*” biçiminde kurgulanması da “*konusunda*” sözcüğü yerine {-mAktA} ekinin kullanılması yönüyle en az çaba ilkesine uygunluk göstermektedir.

Yine “*ol-*” ve “*et-*” yardımcı eylemleri yerine pek çok örnekte ek kullanılması söz konusudur: *hasta ol-* > *hastalan-*, *etki et-* > *etkile-*, *umut et-* > *umutlan-* vb.

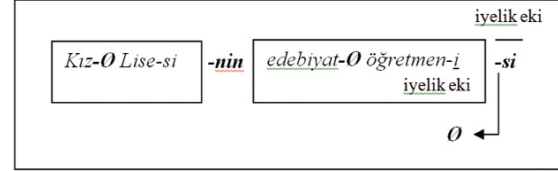
Dönüştürülme ekinin de en az çaba ilkesine hizmet ettiği görülmektedir. Bilindiği gibi, dönüştürme eylemlerin kurduğu cümlelerde özne ve nesne aynıdır. Bu nedenle nesne söylenmez. Nesnenin özneye aynı olduğunu gösteren ipucu, dönüştürülme ekidir. Delice, konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Dönüştürülme fonksiyonu ile fiilden fiil yapan ek olarak verilen ve al-i-n-, sal-i-n-, gez-i-n- ... örnekleri verilen bu

ek, aslında nesnesi kendi dönüştürülme zamirinden ya da iyelik ekli isimden oluşan nesneyi, öznedeki birleştirme ya da ortadan kaldırma ekidir: ‘Ayşe saçını taradı.’ cümlesinde nesne iyelik eki almıştır ve yüklemi oluşturan fiil kılış fiilidir. Bu durumda dilde en az çaba yasası gereği nesne yerine fiilin üzerine -N- eki getirilerek ‘Ayşe tarandı.’ şeklinde bir dizge oluşturulabilir. ‘Ahmet kendini dövdü.’ örneğinde de geçişli kılış fiilinin istediği nesne dönüştürülme zamiri olduğu için fiile getirilecek olan dönüştürülme ekiyle ‘Ahmet dövdü.’ şeklinde ortadan kaldırılabilir.” (Delice 2002: 190) Bu durumda “*Ayşe, Ayşe’yi yıkadı.*” cümlesi yerine dönüştürülme eki kullanılarak “*Ayşe yıkandı.*” demek mümkündür. Dolayısıyla yüklemdeki {-n} eki, “*Ayşe’yi*” sözcüğünün yerini tutmaktadır.

Sözcük yerine ek kullanımıyla ilgili olarak görülen durumlardan bir diğeri de tamlamalarda tamlananın kimi zaman {-ki} ekiyle karşılanmasıdır: “*Özge’nin evi satılmış, Canan’ınki (Canan’ın evi) satılmamış.*”, “*Kimin çantası kayboldu? – Ayşe’ninki (Ayşe’nin çantası).*”

Ek düşümü

Kimi zaman en az çaba ilkesi gereği ek düşümlerine de rastlanmaktadır. Bunun temelinde işlevleri aynı olan eklerin üst üste gelmesi yatar. Dil, bunu gereksiz tekrar olarak görür ve eklerden birini düşürür. “*Kız Lisesi edebiyat öğretmeni*” tamlamasındaki ekler, “*Kız-Ø Lise-si-nin edebiyat-Ø öğretmen-i-si*” biçimindedir. Ancak “*öğretmen*” sözcüğünün üzerine gelen iki iyelik eki, dil tarafından kabul edilmemekte ve en az çaba ilkesi dolayısıyla eklerden biri düşmektedir. Bu durumda kalan ek, iki ekin işlevini birden üstlenir. ⁷



Bazı yapılarda hem tamlayan hem de tamlanan eki düşmektedir. Özellikle “*Polonezköy (< Polonezköyü), Mardinkapı (< Mardinkapısı)*” gibi yer adlarında “*zeytinyağ (< zeytinyağı), dilbilim (< dil bilimi)*” gibi birimlerde, düşmemesi gereken iyelik eklerinin düştüğü görülür. Bunlarda artık bir kalıplaşma yaşandığından dil, eklerin düşmesine izin vermektedir.

Tanımlı birimler kullanma

Vericinin alıcıya daha önce bildirmiş olduğu ya da alıcının bildiği, onun için tanımlı olan bazı birimler, belli yapılarla kullanılabilir. Örneğin “*Huzur’u okudun mu?*” sorusundaki “*Huzur*”, eğer alıcı bunun Ahmet Hamdi Tanpınar’a ait bir roman olduğunu biliyorsa doğru anlaşılacaktır. Bu durumda vericinin “*Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Huzur romanını okudun mu?*” biçiminde uzun bir soru yöneltmesine gerek kalmayacaktır.

Dil dışı göndermeler

Metin üreticiler, bilgileri bir çırpıda verip tüketmezler. Alıcıya bilgi sunma işini aşama aşama gerçekleştirmeyi tercih ederler. Kimi zaman açık ifadeler kullanmayıp dil dışı

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, Kerime (2008), *Türkiye Türkçesi - Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul: Kesit Yayınları.

göndermelerle sezdirme yoluna gider ve böylece alıcının, deneyimleri, okudukları, gördükleri sonucu edindiği bilgileri kullanarak bazı birimleri anlamlandırmasını isterler. Tüm bunlar, dildeki tasarruf ilkesi, az sözle çok şey anlatma çabası ve estetik kaygılardan kaynaklanmaktadır.

Örneğin “*Beyazıt Meydanı’nda yanımdan geçen iki liseli kızdan biri bana gülümsemeli, ötekinin bakışı bende kalmalıydı.*” (Akbal 2003: 38) ve “*Ufak, dar yollarda, geniş caddelerde dolaşmalı, Köprü’den geçmeli, iskeleden kalkan vapurları, köpüklerini, yağmur damlaları altında uzaklaşmalarını seyre dalmalıydım.*” (Akbal 2003: 39) cümlelerinde “*Beyazıt Meydanı*” ve “*Köprü*” sözcükleri, öyküdeki mekânın İstanbul olduğunu göstermektedir. Yazar, mekânı doğrudan vermek yerine öykünün içinde yeri geldiğinde kullandığı birimlerle okura hissettirmiş, böylece mekânı anlatmak için fazladan cümle kullanmamıştır. Dolayısıyla metinlerdeki zaman, mekân, kişi vb. bilgileri, dil dışı göndermelerle hissettirerek verme, dil ekonomisi adına uygulanan bir yöntem olarak görülmektedir.

Deyimler / atasözleri

Konuşmaya ya da yazılı metnin içine dâhil edilmiş deyim ve atasözü niteliğindeki söz öbekleri de Türkçedeki en az çaba ilkesiyle ilişkilendirilebilir. Çünkü bu kalıplaşmış yapılarda az sözle çok şey anlatma esastır. Anlatılmak istenen durum, uzun uzun ifadeler kullanılarak açıklanmak yerine bir deyim ya da atasözle özetlenebilir. Yerinde ve doğru kullanılan her deyim ve atasözü, hem anlatımı kısaltır hem de sözün daha etkileyici olmasını sağlar. “*Açtı ağzını, yumdu gözünü.*”, “*Ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla.*”, “*başından aşağı kaynar sular dökülmek*”, “*kırk evin kedisi*” gibi yapılarla, açıklamaya gerek kalmadan pek çok durum kolayca ifade edilebilir. Örneğin “*Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.*” deyimini, şunu anlatmaktadır: “Düşüncelerimi çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil, doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir.” (Aksoy 1971-77: 786) Görüldüğü bir deyim, vericiyi bu kadar uzun bir söylemden kurtarmakta, ayrıca etkisi de diğerine oranla çok daha büyük olmaktadır.

Ses olayları

Ses olayları gerçekleşirken de en az çaba ilkesinin esas alındığı görülmektedir. Örneğin ses türemesi olayında Türkiye Türkçesinde yardımcı ses olarak y’nin tercih edilmesi, bu ilkeye uymanın bir göstergesidir. Ercilasun, bu konuda dilin bir sistem olduğunu, art arda gelen iki ünlü arasındaki çatışmayı gidermek için bunların arasına girecek ses türetilirken dilin kuralları doğrultusunda hareket edildiğini belirterek “Dil bir sistemdir. (...) Ünsüzlerden birini ve elbette en az çaba kanununa uyanını seçecektir. En az çaba kanununa en uygun ünsüz, ‘yarı ünlü’ de denilen y’dir.” (Ercilasun 2000: 129) biçimindeki sözleriyle yardımcı ses olarak y’nin türetildiğini söylemektedir. Dolayısıyla “*araba-y-a*” derken ekle sözcük arasına giren y, en az çaba kuralı çerçevesinde dil birimindeki yerini almıştır.

Bundan başka orta hece ünlüsü düşümü (*ağzım > ağzım, kavuşak > kavşak* vb.), kaynaşma (*sütlü aş > sütleç, cuma ertesi > cumartesi, hanım nine > haminne* vb.), ses uyumları (*gördüğünü, balık, gitti, sünbül > sümbül* vb.), göçüşme

(*kibrit > kirbit, çömlek > çölmek* vb.) gibi pek çok ses olayının temelinde de ses aygıtını yormadan daha az çaba harcayarak iletişim kurmak hedeflenmektedir. Banguoğlu da dilde “en az emek kanunu”na değinerek “Türkçede sesler arasında benzeşme (assimilation) mekanizması sözü geçen kanunun dilde yürürlüğüne eşsiz bir örnek teşkil etmektedir.” (Banguoğlu 2007: 78) biçimindeki sözleriyle bu kuralın özellikle benzeşme dediğimiz, Türkçede çok sağlam olan ünlü ve ünsüz uyumları gerçekleşirken görüldüğünü belirtmektedir.

Konuşma dilinde de kolay söyleyiş adına bazı durumlarda kısaltmaya gidildiği görülür. Bu, özellikle seslerin düşürülmesiyle yapılır. “*Geliyo* (< *geliyor*)”, “*yapıyo* (< *yapıyor*)” örneklerinde, titreken olan “r” sesinin düşürüldüğü görülmektedir. “*Geleceğim*” sözcüğü, “*gelcem*” ya da “*gelicim*” biçiminde; “*ağabey*” de “*âbi*” olarak söylenebilmektedir. Aynı şekilde “*bir şey*” sözcüğü, konuşmada “*bişî*” olmaktadır. “ğ, y, h, t” sesleri de konuşmada düşme eğilimindedir: *dağcılık > dâ:cılık, böyle > bö:le, yatakhane > yatakâne, üstgeçit > üsgeçit* vb. Kimi zaman da söyleyiş kolaylığı adına düşümlerin tam tersi olarak ses türemelerine rastlanmaktadır: *film > filim, krem > kirem, ekspres > ekispires* vb.

Ancak konuşmada kalması gereken bu kullanımların yazı diline de sıçrayabildiği, Yaman ve Erdoğan’ın “Konuşma dilinde ‘az çaba kuralı’ olarak bilinen ve kelimelerin söylenmesinde zamanı azaltmak ve telaffuz kolaylığı sağlamak üzere kelimelerdeki bazı seslerin söylenmemesi ya da değiştirilmesine dayanan uygulamalar, internet ortamında yazılı dil kullanımında kendini göstermektedir.” (Yaman ve Erdoğan 2007: 246) sözlerinden anlaşılmaktadır. Aslında konuşmada da yapılmaması ancak yapıldığı durumlarda konuşma dilinde kalması gereken bu gibi örneklerin yazı diline de geçmesi, düşündürücü bir durumdur. Çünkü bunlar, Türkçedeki en az çaba ilkesini işletmekten öte dilin yapısına zarar vermekte, kirlilik yaratmaktadır. Bu açıdan en az çaba ilkesi uygulanırken dilin kurallarından ödün verilmemesi gerekir.

SONUÇ

İletişimde en kısa yoldan, az çabayla hedefe ulaşmak esastır. Bu durum, dilde “en az çaba ilkesi”ni doğurur. Buna göre gereksiz yapılardan, tekrarlardan kaçınmak; sözü dolaysız ve ekonomik biçimde söylemek gerekmektedir.

Türkçede de dilde ekonomi sağlamak için pek çok yöntemin benimsendiği görülmektedir. Bu amaçla, örneğin, sıfır tekrar yoluyla gereksiz birimler derin yapıda bırakılır ya da eksik tekrara başvurularak daha kısa birimler tercih edilir; alıcının bildiği tanımlı birimler kullanılır; kimi bilgiler, dil dışı göndermeler devreye sokularak sezdirilir; deyim ve atasözlerden yararlanır; konuşmada ve yazıda bazı ses olaylarıyla kısaltmalara gidilir; kimi zaman sözcükler, yerlerini eklere bırakır; kimi zaman da ekler düşer.

Hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın en az çaba ilkesi işletilirken dilin diğer kurallarının bozulmamasına dikkat edilmelidir. Çünkü dil, bütün kurallarıyla bir bütündür ve sistemli çalışması, bu kurallarla mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla bir kuralı yaşatmak adına diğer kurallardan ödün vermek, “kaş yaparken göz çıkarmak”tan başka bir şey olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- [1] Akbal, Oktay (1999), “Koparacaksın Zincirleri”, *İlkyaz Devrimi*, İstanbul: Can Yayınları.
- [2] Akbal, Oktay (2002), “Hayri Bey’li Üsküdar”, *Tarzan Öldü*, İstanbul: Can Yayınları.
- [3] Akbal, Oktay (2003), “Yağmur Rüzgârı”, *Aşksız İnsanlar*, İstanbul: Can Yayınları.
- [4] Aksoy, Ömer Asım (1971-77), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- [5] Altun, Ergün (2004), “Türkiye Türkçesinde Kısaltma Gruplarıyla Kurulan İç İçe Yapılar ve Sıralama Öbekleri”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: TDK Yayınları.
- [6] Balyemez, Sedat (2010), “Bağdaşıklık ve Dede Korkut Hikayelerinde Bağdaşıklık Görünümleri”, *Turkish Studies*, Volume 5/4.
- [7] Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- [8] Boz, Erdoğan (2009), “+{A} Durum Biçimbirimi (Sözdizimsel Bir İşlev Olarak) Adları Adlara Bağlayabilir mi?”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 (27-28 Ağustos 2007) Bildiri Kitabı*, C. 1, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- [9] Delice, H. İbrahim (2002), “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 26, No: 2.
- [10] Doğan, Gürkan (1994), “Ama Bağlacına Edimbilimsel Bir Bakış”, *Dilbilim Araştırmaları 1994*.
- [11] Ercilasun, Ahmet Bican (2000), “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- [12] Ergin, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- [13] Günay, Doğan (2007), *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- [14] Karahan, Leyla (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- [15] Korkmaz, Zeynep (2003), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- [16] Martinet, André (1985), *İşlevsel Genel Dilbilim*, (Türkçesi: Berke Vardar), Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- [17] Özkan, Abdurrahman (2004), “Türkiye Türkçesinde Kısaltma Grupları”, *Arayışlar – İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 11.
- [18] Üstünova, Kerime (1999), “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1.
- [19] Üstünova, Kerime (2002), “Cümle Çözümlemelerinde Yüzey Yapı-Derin Yapı İlişkileri”, *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- [20] Üstünova, Kerime (2002), “Dede Korkut Destanlarında Yüzey Yapı-Derin Yapı İlişkileri”, *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- [21] Üstünova, Kerime (2004), “Soru Cevap Cümlelerinin Çözümü”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- [22] Üstünova, Kerime (2005), “‘İlgın Ben’ Söyleminin Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8.
- [23] Üstünova, Kerime (2008), *Türkiye Türkçesi - Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- [24] Üstünova, Kerime (2009), “‘Bak-’ Eylemiyle Kurulu Eksiltili Cümle Türü Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, Spring.
- [25] Yaman, Havva; Erdoğan, Yavuz (2007), “İnternet Kullanımının Türkçeye Etkileri: Nitel Bir Araştırma”, *Journal of Language and Linguistic Studies*, Vol.3, No.2.